

2. kapitola: Významová a formální stránka mluvnických kategorií

[Osobní data ke kapitole](#)

[Obsah kapitoly](#)

[Text kapitoly](#)

2 Významová a formální stránka mluvnických kategorií

Cíle:

Seznámíte se s možnostmi využití multimediálních prvků při poznávání mluvnických kategorií vyššího řádu (slovní druhy) i nižšího řádu (jmenné a slovesné mluvnické významy).

V této kapitole věnujeme pozornost využití multimediálních prvků ve tvaroslovném učivu.

K tomu, aby žák mohl pochopit komplexnost učiva o slovních druzích, měl by poznat, v čem se jednotlivé druhy slov shodují a v čem se liší. Podíváme se na to, jak animace mohou velmi pomoci žákovi osvojit si algoritmus poznávání slovních druhů, představit slovní druhy jako systém, z něhož je patrný vzájemný vztah mezi jednotlivými slovními druhy i jejich hierarchie. Stejně dobře lze animaci využít i k výcviku ve správném určování jmenných a slovesných mluvnických významů.

2.1 Zařazování slov ke slovním druhům

Cíle:

Seznámíte se s ukázkami z videoprogramu Slovní druhy, s rozdílnými animacemi naznačujícími algoritmus poznávání slovních druhů.

Proč je pro žáky tak obtížné přiřadit některá slova ke slovnímu druhu? Je to především proto, že uplatňujeme tři klasifikační kritéria, nikoli však ve stejném pořadí u každého slova. V studijním článku jsou naznačeny cesty k uvědomělému určení slovních druhů u obtížnějších případů, seznámíte se s možnostmi využití výukového videoprogramu pro žáky mladšího školního věku, s animací vhodnou pro pochopení algoritmu poznávání slovních druhů.

Slovní druhy patří mezi mluvnické kategorie vyššího řádu.

Řekneme-li, že slovo *kočka* je podstatné jméno, protože to je název zvířete, zdůraznili jsme ve zdůvodnění významovou stránku

slova, uplatnili jsme **kritérium lexikálně-sémantické**.

Ve videoukázce z výukového programu Slovní druhy studia Bakalář můžete vidět, jak jsou žáci na prvním stupni seznamováni s přídavnými jmény právě na základě kritéria lexikálně-sémantického.

Viz Užitečné odkazy - Ukázka Video 1.

Řekneme-li, že slovo *zpívat* je sloveso, protože je to slovo ohebné, které se časuje, zdůraznili jsme ve zdůvodnění druh flexe, uplatnili jsme tedy **kritérium morfologické**.

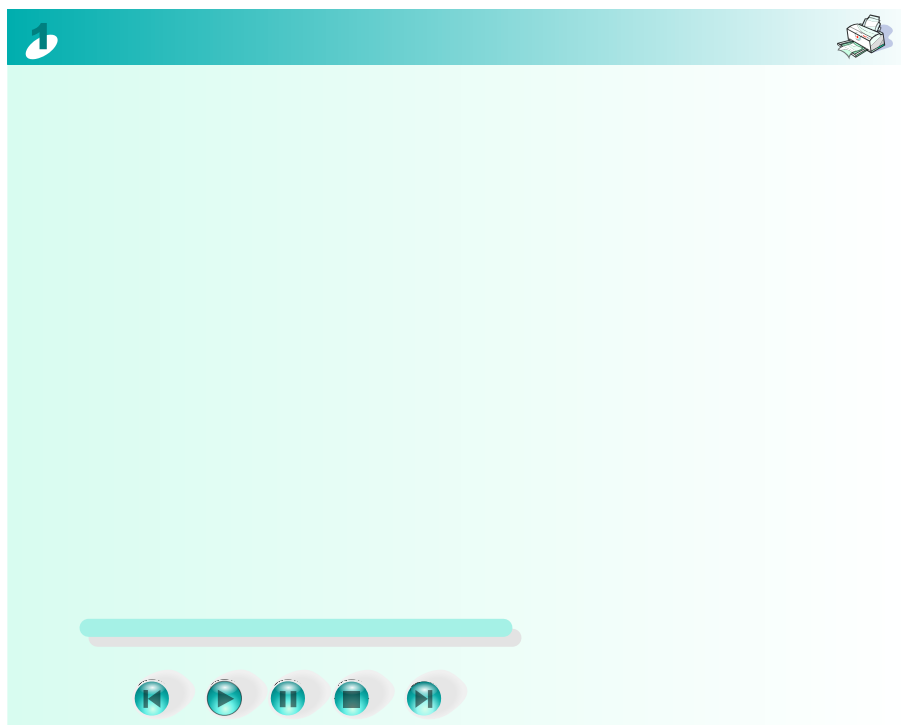
Řekneme-li, že slovo *na* je předložka, protože se spojuje s následujícím jménem, není samo o sobě větným členem, ale vstupuje do syntaktických vztahů společně s následujícím jménem, zdůraznili jsme ve zdůvodnění postavení slova ve větě, uplatnili jsme tedy **kritérium syntaktické**.

Pro zařazení slov k číslovkám je nejdůležitější kritérium lexikálně-sémantické. Číslovky jsou jako slovní druh vymezeny pouze z tohoto kritéria. Kdybychom uplatnili kritérium morfologické, číslovky by se jako slovní druh rozpadly. Některé by se podle jmenného skloňování zařadily k podstatným jménům (*pět, sto, tisíc, milion, miliarda*), jiné by podle skloňování složeného patřily k přídavným jménům (*první, sedmá, několikanásobný, dvojný*), číslovka *jeden* by patřila k zájmenům, protože se skloňuje podle vzoru *ten* a část číslovek násobných by patřila k příslovcím, protože jsou neohebné (*pětkrát, několikrát*).

Naopak pro zařazení podstatných jmen slovesných je rozhodující kritérium morfologické. Slova *malovat* i *malování* z významového hlediska vyjadřují děj, liší se však tím, že slovo *malovat* se časuje, kdežto slovo *malování* se skloňuje.

Při poznávání druhů slov lze uplatnit **algoritmus**, který je převážně dichotomický. V prvním kroku by si žák měl uvědomit, zda slovo je 1. ohebné, nebo 2. neohebné. Podívejte se na animaci.

Nelze předpokládat, že by tento algoritmus žáci uplatňovali u každého slova, které budou určovat. V případě nejistoty však může být nápomocný.

Velmi obtížné je pro žáky poznat, zda neohebná slova mohou vyjadřovat význam sama, nebo jen ve spojení s jiným slovem. Publikace Čeština a její vyučování uvádí několik způsobů, jak se o tom přesvědčit: „Může stát slovo na konci věty? Ptáme se tímto slovem, nebo jím odpovídáme? Lze ho užít ve spojení se zápornou, s důrazem? Odpovíme-li kladně, jde o slovo tzv. plnovýznamové (mezi neohebnými slovy jsou to citoslovce a příslovce), jinak o slovo neplnovýznamové, někdy označované za gramatické, srov. např. *i, neboť*.“ (Čechová - Styblík, 1998: 113.)

Měli bychom vést žáky k tomu, aby slovní druh neurčovali mechanicky, ale aby porovnávali různé slovní druhy, např. jejich spojitelnost s jinými slovními druhy ve větě. Např. přídavná jména se spojují s podstatnými jmény (pěkný svetr), příslovce se spojují se slovesy nebo přídavnými jmény (pěkně zpívá, pěkně barevný).

Předložky vyjadřují stejné okolnosti jako příslovce, ale vždy jen ve spojení se jmény. V ukázce z videoprogramu Vyjmenovaná slova se můžete podívat na cvičení, v němž mají žáci za úkol určit, zda označené (barevně odlišné) slovo ve větě patří mezi příslovce nebo předložky.

Viz Užitečné odkazy - Ukázka Video 2.

Je třeba pracovat s textem, protože mezi obtížnější příklady určování slovních druhů patří příklady **slovnědruhé homonymie**. Slovní druhy by rozhodně žáci neměli chápat jako strnulou kategorii vyššího řádu, ale měli bychom je vést k pochopení dynamiky, pohybu mezi slovními druhy, ukazovat slovnědruhé přechody. Jen tak dokážou např. správně určit, že ve větě *Zařídil to prostřednictvím bratra* je slovo *prostřednictvím* předložkou. Zobecněním zkušeností s předložkami vlastními někdy žáci dojdou k mylné generalizaci, že předložky jsou pouze krátká slova. Je důležité uplatnit komparaci, aby pochopili různou slovnědruhou platnost slova v různých kontextech, např. *Byl chladný večer x Večer se ochladilo*.

2.2 Mluvnické kategorie jmen

Cíle:

Osvojíte si jednoduchý metodický postup, kterým lze vést žáky ke správnému pochopení mluvnické kategorie čísla, jmenného rodu a životnosti v případech, kdy je rozpor mezi skutečností jazykovou a mimojazykovou.

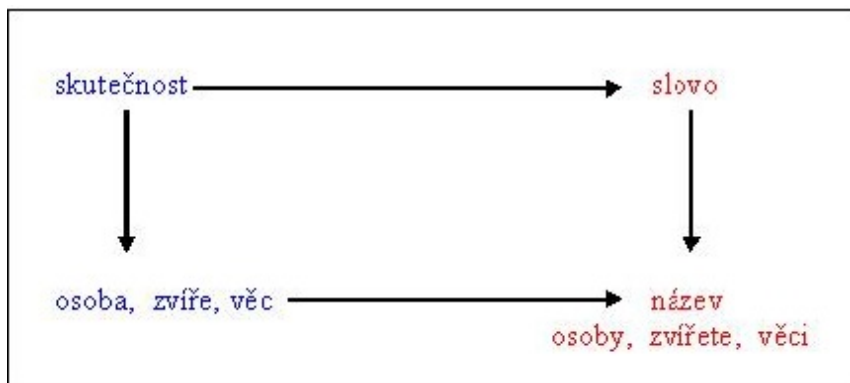

V předchozím studijním článku jsme zaměřili pozornost na mluvnické kategorie vyššího řádu, tj. na slovní druhy, v tomto studijním článku si ukážeme možnosti využití animací při nácvičení poznávání mluvnických kategorií jmen, zejména v obtížnějších případech. Mluvnické kategorie jmen (stejně jako mluvnické kategorie sloves) jsou mluvnické kategorie nižšího řádu. Žák by měl chápat, že mluvnické významy jmen jsou významy **tvarů**. Nejsou vždy totožné s vlastnostmi **věcí** pojmenovaných podstatnými jmény, např. podstatné jméno pomnožné vyjadřující pouze tvary množného čísla může pojmenovávat jednu věc, zatímco podstatná jména hromadná mohou tvarem jednotného čísla vyjádřit soubor počítatelných jednotlivin téhož druhu. Některá podstatná jména rodu mužského mají skloňování životné, ale pojmenovávají věci, resp. osobu neživou, zatímco některá neživotná maskulina pojmenovávají i živé tvory.

Snažme se o to, aby žáci pochopili, že **mluvnické kategorie jsou vlastnosti slov**, nikoli toho, co tato slova označují. Velmi důležitým poznávacím procesem, který se uplatňuje, je **abstrakce**. Při tomto procesu musí žáci odhlédnout od nepodstatných znaků jevu a zaměřit se na znaky podstatné. Žáci by měli „odhlížet“ od stránky významové, neměli by ji vůbec brát v úvahu, protože mluvnické kategorie jsou vlastnosti slov, nikoli toho, co tato jména označují.

Dobře to naznačuje schéma v ukázce 1.

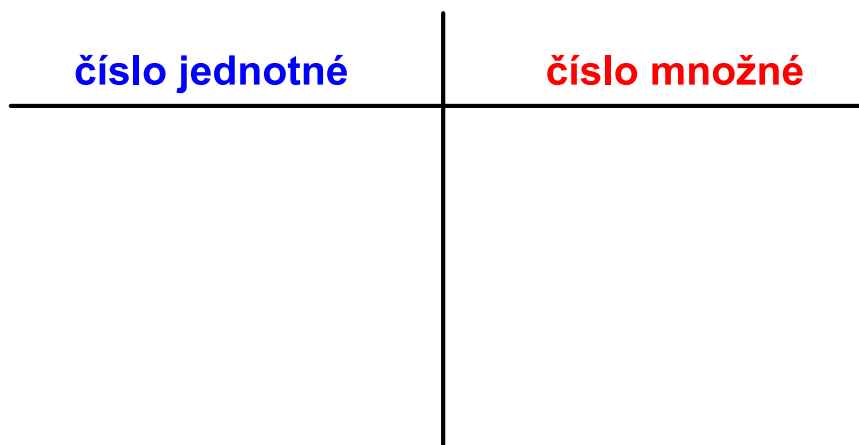
I když je rozdíl mezi číslem jednotným a množným založen primárně na protikladu jedinečnosti a mnohosti, u podstatných jmen pomnožných můžeme tvarem množného čísla označit jednotlivinu (*Na stole ležely nůžky.*), u podstatných jmen hromadných se tvarem čísla jednotného označuje soubor počítatelných jednotlivin téhož druhu (*Na louce se pásli dobytek.*)

Formálním prostředkem vyjádření mluvnické kategorie čísla je **shoda**. Mluvnickou kategorii čísla lze tedy poznat buď **shodou atributivní** (*to lidstvo*), nebo **shodou predikativní** (*lidstvo je*). Shoda atributivní je méně vhodná, protože tvarem ukazovacího zájmena *ta* ukazujeme jak na podstatná jména v jednotném čísle - v rodě ženském, tak na podstatná jména v množném čísle - v rodě středním (*ta dívka - ta města*). Proto je vhodnější shoda predikativní - s tvary slovesa být v přítomném čase. (*dívka je - města jsou, ústa jsou*).

Animace naznačuje postup při zařazování **podstatných jmen pomnožných či hromadných** k mluvnickému číslu.

Porušením didaktické zásady lingvistického přístupu je formulace, že „*kalhoty jsou v čísle pomnožném*“. Kromě chybného ztotožnění jazykové a mimojazykové skutečnosti je chybné i vyjádření „*číslo pomnožné*“. V současné češtině vyjadřují jména pouze číslo jednotné a množné.

Také pro správné pochopení gramatického rodu je důležité abstrahovat od stránky významové. Kategorie rodu je kategorií klasifikační, jeho hlavní funkcí je zařazovat jméno k určitému typu skloňování. „Kategorie jmenného rodu odráží existenci dvou přirozených rodů a třídy mláďat, tj. substancí rodově nevyhraněných, bez zřetelného vztahu k sexu.“ (Čechová - Styblík, 1989: 98).

Na střední škole můžeme srovnávat rod jmen v češtině a v cizích jazycích (francouzština má dva rody, němčina a ruština sice také tři, ale není shoda mezi češtinou a cizími jazyky v začlenění jména k rodu (*kůň* - rod mužský životný, [*lóšad*] - rod ženský, *das Pferd* - rod střední).

Je tedy pro vyvození mluvnické kategorie rodu vhodnější skupina podstatných jmen *stůl, židle, křeslo* než skupina jmen *tatínek, maminka, dítě*. Do podstatných jmen *stůl, židle a křeslo* se totiž nepromítá rod přirozený. Nejjednodušší cestou k určení gramatického rodu je připojení ukazovacích zájmen *ten, ta, to*. Budou-li žáci schopni abstrahovat od stránky významové, určí správně jmenný rod střední u podstatného jména *děvče*.

Podkategorií rodu je **životnost**. Je důležité, aby žáci pochopili, proč se určuje pouze u podstatných jmen rodu mužského. Jen tam je třeba třídit podstatná jména do skupin s odlišným skloňováním a odlišnou shodou.

Můžeme porovnat

velký kluk - velký kůl 4. pád - velkého kluka x velký kůl

Velcí kluci se prali. x Na pozemku stály velké kůly.

ale

dobrá studentka - dobrá čokoláda 4. pád - dobrou studentku i dobrou čokoládu

Studentky přišly ke zkoušce. i Ty čokolády nám chutnaly.

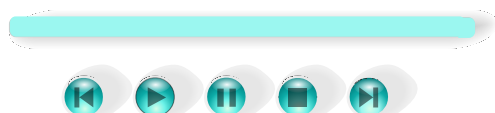
U některých maskulin, např. ***hmyz, dobytek, sněhulák, lid, strašák, nebožtík*** aj., nekoresponduje biologická živost označované skutečnosti a gramatická životnost slova. Žáci by měli abstrahovat od toho, že dobytek je něco živého, co se pohybuje, co přijímá potravu, čemu tluče srdce atp. Uvědomělou cestou k rozlišení životnosti je porovnání tvarů 1. a 4. pádu. Protože tvary podstatného jména ***dobytek*** jsou shodné v 1. i ve 4. pádu, je toto podstatné jméno v rodu mužském neživotném.

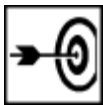
Podívejte se teď na animaci, která naznačuje postup při zařazování maskulin k životným a neživotným.

rod mužský
životný

rod mužský
neživotný

2.3 Mluvnické kategorie sloves

Seznámíte se s možnostmi využití grafického znázornění i animace při vysvětlování mluvnických kategorií sloves.

Podobně jako odlišujeme mluvnické významy podstatných jmen a vlastnosti osob a věcí pojmenovaných podstatnými jmény, je nutné odlišovat i mluvnické významy sloves od vlastností toho, co je slovesy pojmenováno.

Na 1. stupni ZŠ už žáci poznávají osobu, číslo, způsob a čas. Na 2. stupni pak poznávají slovesný rod a vid. Mezi mluvnické kategorie nepatří slovesná třída a vzor.

Osoba

Menší děti někdy mívají problémy s pochopením mluvnické kategorie osoby, protože to je abstraktní pojem a někdy tuto mluvnickou kategorii ztotožňují s osobou jakožto lidským jedincem. („Na stole leží talíř. - Osoba tu není.“)

Někdy dochází k interferenci, žáci zaměňují osobu a jmenný rod („Na stole leží talíř. - Leží je osoba mužská, protože talíř leží.“ Nebo – „leží je osoba 1., protože to je rod mužský, a ten je na prvním místě.“) Cesty poznání mluvnické kategorie osoby: v první fázi připojením osobních zájmen, v druhé fázi podle osobních koncovek.

Číslo

Chápání kategorie čísla u sloves je u žáků ovlivněno tím, jak chápou jmenné číslo syntaktických substantiv, s nimiž se shodují.

Slovesný čas vyjadřuje vztah děje k okamžiku promluvy.

Zařazení děje na časovou osu lze vyjádřit graficky, jak můžete vidět v ukázce.

Jak žáci mohou z předchozí ukázky poznat, čas budoucí se v češtině vyjadřuje různými tvary: složenými tvary nedokonavých sloves (*budu dělat*), jednoduchými tvary dokonavých sloves (*udělám*) a jednoduchými tvary nedokonavých sloves s významem pohybu - tvarotvornou předponou *po-/pů-* (*pojedu, půjdu*).

Žáci mívají potíže s určením budoucího času vyjádřeného přítomným tvarem dokonavého slovesa. Příčinou tohoto problému je to, že ostatní kategorie se určují podle tvaru (jak je zdůrazněno i v předchozím studijním článku), zatímco určíme-li, že sloveso *napišu* je v čase budoucím, dali jsme při určení přednost významu. Jde o přítomný tvar s významem budoucím.

Slovesný způsob vyjadřuje vztah děje ke skutečnosti. Vzhledem k vzájemnému částečnému překrývání pojmů u slovesných způsobů a druhů vět podle postoje mluvčího ke skutečnosti je častou chybou žáků určení *způsobu tázacího*. Vysvětlení jevu může přinést motivační četba textu z publikace Jaroslava Jelínka a Vlastimila Styblíka Čtení o českém jazyku.

Podívejte se na ukázkou. [slovesné způsoby](#)

Další slovesné mluvnické kategorie se sice na 1. stupni ZŠ neprobírají, učitelé by však měli slovesné tvary a jejich kategorie znát komplexně, proto prosím prostudujte i následující výklad.

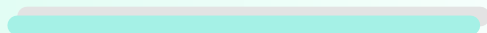
Slovesný rod vyjadřuje vztah mezi původcem, nositelem děje a podmětem věty, v níž je sloveso užito. Vycházíme od rodu činného a trpného v základních typech, tj. od činného nezvratného postupujeme k opisnému pasivu. Potíže může činit to, že ne každý zvrtný slovesný tvar má platnost pasiva.

Můžete se podívat na animaci znázorňující poznávání pasiva zvrtného.

Algoritmus poznávání pasiva zvrtného

I když je **slovesný vid** v mluvnicích probírán jako kategorie gramatická, z hlediska lexikologického a slovtvorného je to kategorie lexikální, protože slovesa lišící se videm se zpravidla liší z hlediska sémantického.

Seznámí-li se žáci na 2. stupni ZŠ s poučkou, že **sloveso dokonavého vidu** vyjadřuje neukončený nebo ukončený děj, může dojít k mylné generalizaci a pak každé sloveso v minulém čase považují za dokonavé. Spolehlivým kritériem určení vidu je způsob, kterým sloveso vyjadřuje budoucnost. Slovesa dokonavá vyjadřují budoucí čas přítomným tvarem – jednoduchým - *uvařím, napíšu, přečtu*, slovesa nedokonavá složeným slovesným tvarem – *budu vařit, budu psát, budu číst*. Některá slovesa nedokonavá s významem

pohybu vyjadřují budoucí čas jednoduchým slovesným tvarem s předponou po-/pů- (*pojedu, půjdu, ponesu, povezu, povedu...*). Je tedy vztah mezi videm a časem, mezi časem a způsobem. Čas je podkategorií způsobu, proto je z didaktického hlediska vhodné určovat nejprve způsob a pak čas, nikoli opačně. Zjistí-li žák, že sloveso je v rozkazovacím způsobu, čas neurčuje; u slovesa v podmiňovacím způsobu lze rozlišit podmiňovací způsob přítomný, či minulý.

Mluvnické kategorie jsou vlastnosti slov, nikoli toho, co tato slova označují. Při určování jmenných mluvnických kategorií je třeba **odhlížet od významové stránky slov**. Formálním prostředkem vyjádření mluvnické kategorie čísla je shoda (*nůžky jsou – číslo množné, lidstvo je – číslo jednotné*). Pokud se tvary maskulina shodují v 1. a 4. pádě, jde o rod mužský neživotný (*dobytek, hmyz, lid*), pokud se neshodují, jde o rod mužský životný (*sněhulák, nebožtík, bubák*). Slovesa dokonavá vyjadřují budoucí čas přítomným tvarem – jednoduchým - *uvařím, napíšu, přečtu*, slovesa nedokonavá složeným slovesným tvarem – *budu vařit, budu psát, budu číst*. Některá slovesa nedokonavá s významem pohybu vyjadřují budoucí čas jednoduchým slovesným tvarem s předponou po-/pů- (*pojedu, půjdu, ponesu, povezu, povedu...*).

Literatura

KOLEKTIV, Rámcový vzdělávací program základního vzdělání. Praha: VÚP, 2007. 126 stran.

KOLEKTIV, Klíčové kompetence v základním vzdělávání. Praha: VÚP, 2007. 75 stran. ISBN 978-80-87000-07-6.

BRABCOVÁ, R. a kol. Didaktika českého jazyka pro studující učitelství na prvním stupni základní školy. Praha: SPN, 1990. 183 stran. ISBN 80-04-24251-0.

ČECHOVÁ, M., STYBLÍK, V. Didaktika češtiny. Praha: SPN, 1989, 251 stran. ISBN 80-04-22439-3.

ČECHOVÁ, M., STYBLÍK, V. Čeština a její vyučování. Praha: SPN, 1998. 264 stran. ISBN 80-85937-47-6.

HAUSER, P., ONDRÁŠKOVÁ, K. Základy didaktiky českého jazyka pro první stupeň základní školy. Brno: Vydavatelství MU, 1991. 93 stran. ISBN 80-210-0239-5.

JELÍNEK, J., STYBLÍK, V. Čtení o českém jazyku. Praha: SPN, 1981. 301 stran.

Osobní data ke kapitole

Soubory ke stažení

Název souboru

Čeština s Bartem

Přídavná jména

animace_2.kap.notebook

slovni_druhy.swf

cislo.swf

zivotnost.swf

Popis souboru

Čeština s Bartem

Přídavná jména

Animace ke 2. kapitole ve Smart Notebooku

Animace - algoritmus třídění slovních druhů - ve formátu flash

Animace - poznávání kategorie čísla - ve formátu flash

Animace - rozlišování životnosti a neživotnosti - ve formátu flash

Uložení Změněno

28.1.2011

28.1.2011

8.2.2011

8.2.2011

8.2.2011

8.2.2011

Užitečné odkazy

Text odkazu

Video 1 (Kapitola 2.1)

Video 2 (Kapitola 2.1)

Přejít na odkaz

[Přejít na odkaz](#)

[Přejít na odkaz](#)

Název testu

Autotest 2.kapitola

Cvičný

Ano

Splnit test do:

25.2.2011

[Detail testu](#)